

Ohvrikividest

Andres Tvaari

Uurimislugu

Esimese spetsiaalse ülevaate ohvrikividest avaldas M. J. Eisen ajakirjas «Eesti Kirjandus» (Eisen 1918/19). Mainitud artikli põhjal käsitleb ta ohvrikive ka raamatus «Esivanemate ohverdämised» (Eisen 1918). Eiseni teeneks on probleemi tõstatamine. Tema teaduslikest tulemustest on suur osa tänapäevaks aegunud, kuna hilisemal ajal on teavet ohvrikividest rohkesti lisandunud.

Senini põhjalikuma ülevaate Eesti ohvrikividest on andnud Richard Viidalepp uurimuses «Iseloomustavat Eesti ohvrikividest», mis ilmus eraldi vihikuna 1940. aastal (Viidalepp 1940). Ka Viidalepa uurimus on tänapäevaks lähtematerjalina osaliselt kasutamiskõlbmatu. Nimelt ei teinud Viidalepp (nagu muudki uurijad tema ajal) vahet ohvrikivi ja väikeselohulise kultusekivi ehk lohukivi vahel. Seetõttu ei vasta tegelikkusele enamus tema poolt esitatud andmeid ohvrikivide hulga, leviku, maastikulise asendi ja väljanägemise kohta. Ohvrikividega seotud uskumusi ja kombeid käsitlev osa seevastu on Viidalepal põhjalik ja sisult aegumatu.

R. Viidalepp koostas ka magistritöö teemal «Eesti ohvrikivid», mille käsikiri olevat 1940. aastatel kaotsi läinud. Seepärast sai Viidalepp 1947. aastal filoloogiakandidaadi kraadi oma 1940. aastal ilmunud töö eest, mida ta oli täiendanud ajakohase ees- ja lõppsõnaga (Viidalepp 1947).

Ohvrikividest on palju kirjutatud seoses muude muististega, samuti leidub hulgaliselt teateid üksikute ohvrikivide kohta. Kokku võttes on Eesti ohvrikive siiski vähe uuritud, puudub ammendav ja kaasaegne ülevaade sellest muistiselüigist. Käesoleva kirjutisega püüab autor täita seda lünka, kuid töö ei ole teema lõplik käsitus - osa valdkondi on andmete puudulikkuse tõttu käsitletud pealiskaudselt. Ka pole seni Eestis ohvrikive peaaegu üldse arheoloogiliselt uuritud. Tuleb loota, et tulevikus võiksime ohvrikive uurides kasutada ka arheoloogia abi.

Allikmaterjal

Käeolevas töös toetutakse peamiselt Tartus Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis ja Tallinnas Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis säilitatavale allikmaterjalile.

Kirjandusmuuseumis säilitatav informatsioon on kogutud 19. sajandi teisel ja käesoleva sajandi esimesel poolel. Silmatorkavalt suur osa teateid on üles kirjutatud meie sajandi kolmekümnendatel aastatel kooliõpilaste poolt. Kirjandusmuuseumi materjali puuduseks on eelkõige see, et kogujad on liiga vähe tähelepanu pööranud ohvrikivile endale. Olemasolevate teadete järgi jääb sageli ebaselgeks, kus kivi asetseb ja milline ta on.

Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis säilitatakse peamiselt 1920.-1930. aastatel läbiviidud arheoloogiamälestiste inspeksiooni tulemusi. Muistise asend maastikul on neis aruannetes enamikul juhtudel täpselt fikseeritud. Suurt tähelepanu on inspekteerijad pööranud ka kividele enestele, tihti on käidud kohapeal ohvrikive mõõtnas ja kirjeldamas. Inspeksiooniaruannetest tuleb hästi esile ka ohvrikivide asend muude muinasjäänuste suhtes.

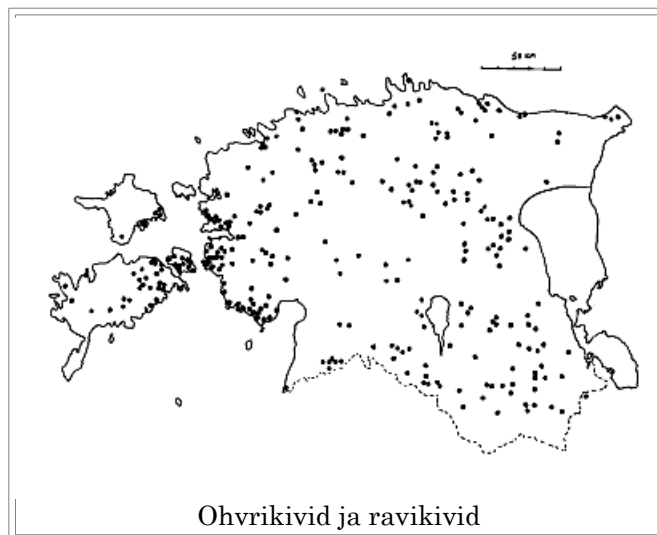
Ülalmainitud arhiiviandmete ja kirjanduses leidunud teadete põhjal on autor koostanud Eesti ohvrikividest kartoteegi. Seda kartoteeki on kasutatud peamise töövahendina uurimuse koostamisel.

Ohvrikivid

1. Levik

Eestis on teada veidi üle neljasaja ohvrikivi. Täpset arvu ei saa määrata, kuna osa teateid on sedavõrd puudulikud, et nende järgi pole võimalik ohvrikive lokaliseerida ega üksteisest eristada.

Ohvrikive esineb peaaegu kõikjal Eestis. Suhteliselt rohkem on neid Läänemaal ja Saaremaal, kõige vähem Hiiumaal. Mujal Eestis jagunevad ohvrikivid peaaegu korrapäraselt (vt levikukaarti). Ohvrikividel esineb mitmesuguseid piirkondlikke erinevusi, neid käsitletakse lähemalt järgnevatel peatükkides.

2. Paiknemine maastikul

Suurem osa teadaolevatest ohvrikividest paikneb **heinamaal, karjamaal** või **põllul**. **Metsas** või **soos** asetseb vaid väike osa ohvrikividest. Ohvrikivid paiknesid üldiselt **asustuse lähedal**. Osa ohvrikive on asetsenud lausa **talu õues** või **aias**. Viimati mainitud asjaolu viitab sellele, et ohvrikivid olid argiellu kuuluvad ja et neid kasutati sageli. Ohvrikivide paiknemine olenes nende kasutamisest. Näiteks raviotstarbelised kivid asetsesid asustusest kaugemal kui muud kultuslikud kivid jne.

Tehes järeldusi ohvrikivide paiknemise kohta maastikul, tuleb arvestada ka seda, et põllul või muul lagedal kohal asetsenud kivi oli pidevalt nähtav. Kui ohvrikivi oli kogu aeg nähtaval, ei ununenud ka sellega seotud kombed ja uskumused rahva mälust nii kiiresti kui juhul, mil kivi paiknes metsas või oli muud moodi silma alt ära.

Vähemalt osa ohvrikividest on asetsenud kunagi hiies. Kindlaid teateid selle kohta on küll ainult kümnekond, kuid kindlasti oli selliste kivide arv suurem. Mitmel juhul asus ohvrikivi püha puu või ohvriallika juures. Võib olla, et pühad puud on aegade jooksul hävinud ja ka mälestus nendest hääbunud. Hiie kunagisele olemasolule viitavad ka mitmete ohvrikivide rahvapärased nimed: «Hiiekivi» ja nende läheduses leiduvad toponüümid, nagu «Hiiealune», «Hiiemets», «Hiiepõld», «Hiiemägi», «Hiiease» või muud samalaadsed kohanimed.

Ohvrikivi on vähemalt kümnel juhul paiknenud **kalme** peal või selle juures.

Paari kivi kohta on teada, et need on paiknenud **ristteel** või **piiride ristumise kohas**. Viimased paigad olid ka muudel puhkudel soositud maagiliste toimingute sooritamis-kohtadeks.

Ohvrikivid paiknevad reeglina üksikult. On vaid üks usaldusväärne teade Helme kihelkonnast Lõve vallast, kus kaks ohvrikivi paiknevad lähestikku, teineteisest vaid 9 meetri kaugusel (Suik 1923 ja 1924: 119).

3. Kuju ja suurus

Suuruse ja väljanägemise poolest on ohvrikivid erisugused. Suurim ohvrikivi on Ruila Ukukivi Harjumaal, mille ümbermõõt on 34,5 meetrit ja kõrgus 6 meetrit. Teine 6 meetri kõrgune ohvrikivi olevat olnud Valjala kihelkonnas Väksa küla põldudel, kuid selle kohta puuduvad lähemad andmed (Viidalepp 1940: 14). Nelja meetri kõrgusi kive on olnud vähemalt neli-viis. Väikseimad ohvrikivid on läbimõõdult alla meetri. Tavaliselt on ohvrikivid umbes 0,2-1,5 meetrit kõrged ja läbimõõdult 1,5-5 meetrit.

Enamuse ohvrikivide suurus pole teada, nii et teadaolevast umbes 400 ohvrikivist on umbes 50 kohta olemas andmed nende kõrguse, pikkuse, laiuse või ümbermõõdu kohta. Nendestki on sageli mainitud ainult mõni mõõt, suur osa on silma järgi antud hinnangutel. Üllataval kombel puuduvad piisavad andmed kivi väljanägemise kohta isegi muinsuskaitsealuste kivide puhul.

Ainuke suuruskriteerium, mis on olnud fikseeritud üldistusteks piisavalt mitmel korral, on kivide kõrgus. Enamjaolt on ohvrikivid alla 1,5 meetri kõrged, seega sobiva kõrgusega ohvrianni asetamiseks.

Ohvrikivi muude teadaolevate mõõtude (kõrgus, laius, ümbermõõt) puhul ei ole märgata sellist korrapärasust kui kõrguse puhul. Paljud ohvrikivid on olnud «suured». See informaatorite kasutatud suurushinnang on väga suhteline ja kajastab paremal juhul vaid ohvrikivi mõõtmeid muude paikkonna kividega võrreldes.

Enamus ohvrikive on tavalised rändkivid ja suurem osa nendest on madalad ja pealt tasased, teistsuguseid kive esineb vähe. Viimane asjaolu on põhjendatav sellega, et lamedad kivid olid ohvrite asetamiseks kõige sobivamad.

4. Ohvrilohud

Suurem osa ohvrikividest on **ilma lohuta**. Siiski on väiksemal osal kividest **looduslik nõgu või lohk**, kuhu koguneb vihmavesi. **Kunstlik ohvrilohk** on vaid umbes kümnel ohvrikivil. Kunstlik lohk on tavaliselt korrapäraselt ümmargune ja sileda põhjaga. Suurim lohk on Ruila Ukukivil, selle läbimõõt on 50 cm ja sügavus 25 cm. Tartus Toomemäel paikneval kivil on kaks korrapäraselt lohku, mis võivad olla ka looduslikud. Kunstlike lohkude tegemise aja ja viisi kohta ei ole mingeid teateid.

Paari kivi lohk ja kivi kuju tekitavad kahtlust, et kivist on hakatud kunagi valmistama veskikivi, aga töö on mingil põhjusel pooleli jäänud. Konkreetselt ühe Lüganuse Aa küla ohvrikivi kohta räägibki rahvatraditsioon, kuidas mölder olevat hakanud sellest veskikivi tegema (Suurväli 1932: 112).

5. «Jäljed» ja muud iseärasused

Mitmesuguseid kivil olnud looduslikke süvendeid on rahvas seletanud erinevate **olendite jälgedeks**. On teada ohvrikive inimese, hiidude (Kalevipoja, Suure Tõllu, Vanapagana) ja «Ristija Jaani» jälgedega. Loomade jälgedest on teada ussi, härja, hobuse, lamba, sea ja lehma jälgi. Ka muid jälgi on ohvrikivil usutud olevat, näiteks mõõga jälgi. Palju on mitmesuguseid iseäralikke jälgi, mille teket ei osatud seletada.

Mõningad ohvrikivid on ilmselt olnud piirikivideks. Sellega on seletatav erinevate ristide, numbrite ja tähtede olemasolu. Üks teade ristiga piirikivile ohverdamisest on näiteks Tõstamaa kihelkonnast Kastnast (ERA II 306, 213 (8) < Tõstamaa khk, Seliste v, Murruste k - Th. Saar < Karl Riidamets, 68 a (1943)).

Ohvrikividele on raiutud ka **astmeid**. Enam-vähem kindlaid teateid astmete olemasolust on vähemalt viie kivi puhul. Kõigil juhtudel on kivisse raiutud vaid paar-kolm astet.

6. Lohukivid ohvrikividena

Mõningail juhtudel on ka hoopis varasemast perioodist pärinevad väikeselohulised kultusekivid ehk lohukivid leidnud kasutamist ohvrikivina. Sel puhul on ohverdajaid arvatavasti köitnud väikesed korrapäraselt lohud kivi pinnas, mis on olnud aluseks mitmesugustele uskumustele.

7. Leiud

Aegade jooksul on ohvrikivide alt ja vahetust ligidusest tulnud esile mitmesuguseid muinasesemeid. Suurem osa neist on kahjuks kaotsi läinud, kuid rahvatraditsiooni abil saab leiumaterjalist teatud ülevaate. Olgu siinkohal toodud mõned näited:

Vaivaras, Puhkova küla Kalda talu krundis olnud ohvrikivi juurest leitud 1916. aastal vanu rahasid «ilma glasuurita kausis», vist «Juhan Hirmsa aegseid» (Birken 1930: 47; Viidalepp 1940: 25).

Jüri kihelkonna Rae valla «Tohtrekivi» alt leitud kivi kohaltkangutamisel «palju rahasid ja keesi» (ERA II 28, 820 (45) < Jüri khk, Rae v, Seli k - R. Põldmäe < Leenu Malsroos, 71 a (1930)).

Mihkli kihelkonna Ura küla Madise talu põllul olevat 1915. aasta paiku leitud kivi ääre alt helmeid, pronksasjade tükke ja umbes 3 cm läbimõõduga kuljuseid (Koit 1934: 77; Viidalepp 1940: 25).

Saarde kihelkonna Voltveti talu maal olnud ohvrikivi juurest olevat 1910. aastal leitud hulk vanu rahasid, mille ühel küljel olnud rist ja võti, teisel küljel «vanamehe kuju» ja kiri «Petrus Sanktus», 5-6 merevaigust ja kivist helmest ja «Daani, Poola ja Rootsi rinnalütteid hõbedast» (Indreko 1923: 83; ERA II 236, 72 (2) < Saarde khk, Voltveti v - S. Rõigas < Juhan Rõigas, 38 a (1939)).

Saarde kihelkonna Ristiküla ohvrikivi ligidalt põllult olevat leitud münste, luid ja mõõga tükke (Arheoloogiamälestise pass nr 1337/1).

Vändra kihelkonnas Rahnoja külas asunud Kurikivi juurest leitud sagedasti vanu rahasid, mida kevadine suurvesi oli välja uhtunud (Jung 1898: 77).

Põltsamaa kihelkonnas, Kanavere mõisa maal asunud ohvrikivi juurest oli leitud vanu rahasid ja «vanu sõjariistu» (Jung 1898: 203).

Eelmise ohvrikivi kohalt leitud väikseid metallesemeid, nagu sõrmuseid jms (Jung 1898: 205).

Viljandi kihelkonnas, Kurede külas olevat ohvrikivi ümbert kündes tulnud välja vanu rahasid (Jung 1898: 110).

Helme kihelkonnas, Taagepera valla Kolgi talu põllus olla kivi ümbrusest leitud «vanu rahasid» (E 55343 < Helme khk, Taagepera v, Kolgi k - koguja tundmatu (1924)).

Saaremaal, Kärla kihelkonna Paadla Kogula küla väljal olnud vihmakivi juurest on leitud paar «Poola aegist raha» (Vaas 1922: 36).

Seega on peamiselt leitud vanu rahasid ja ehteid.

Võimalik, et kõik ohvrikivide juurest leitud esemed ei ole ohvrid. On tõenäoline, et osa esemetest pärineb mitmesugustel põhjustel maha maetud aaretest ja peitleidudest. On loomulik, et vara peideti kivide lähedusse või alla, kuna kivi oli usaldusväärseks orientiiriks peidukoha taasleidmisel.

Mõnel juhul võivad leitud esemed olla pärit ka ohvrikivi läheduses olnud hauast või isegi kalmest, nagu näiteks ülalmainitud Saarde Ristiküla ohvrikivi ligidalt saadud leiud.

8. Muistiseliigi dateering

Ohvrikivid on üks raskemini dateeritavaid muistiseliike Eestis. Ohvrikivi juures puudub sellega seotud kultuurikiht ja see teeb raskeks arheoloogiliste meetodite kasutamise kivi kasutusea määramisel. Ka teated juhuslikult kivide juurest saadud leidudest sisaldavad väga vähe dateerivat informatsiooni.

Ohvrikive on väga üldjooneliselt dateeritud teise aastatuhandesse pKr. Faktilist tõestusmaterjali, mis lubaks ohvrikive dateerida sellest veel vanemasse aega, ei ole.

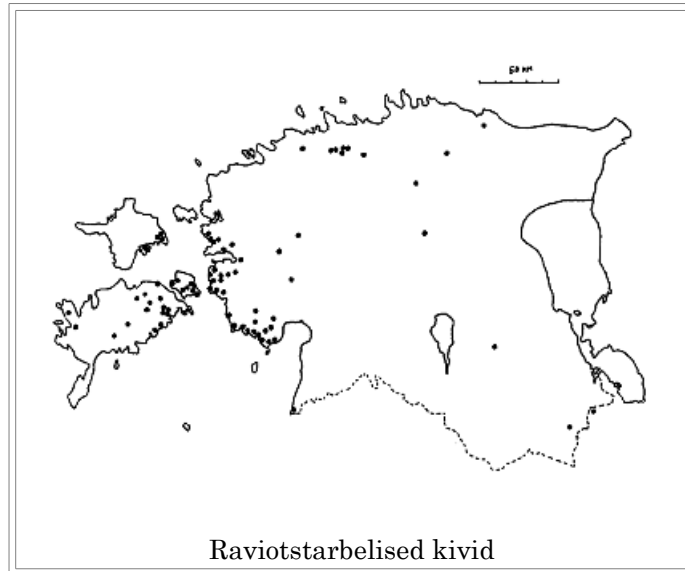
Kuigi ohvrikividele ohverdamise algus ei ole dateeritav, ulatub selle lõpp peaaegu meie päevini. Ohvrikividele käidi tõemeeli ohverdamas veel meie sajandi kolmekümnendail aastail. Eelmisel sajandil näib olevat olnud suurem osa teadaolevatest ohvrikividest kasutusel. Ohvrikivid ongi seega eelkõige hilise eesti rahvausundiga seotud objektid, seega mitte niivõrd arheoloogiamälestised, vaid **pärimusmälestised**.

Ohvrikividega seotud kombed ja uskumused

Ohvrikividega seotud uskumused ja kombestik, kogutud rahvasuust viimase saja aasta jooksul, esindab hilist eesti rahvausundit, mis on ristiusuga segatud jäänus muinasusundist. Uurimismaterjalina omab see siiski suurt tähtsust, kuna on arheoloogiliste andmete kõrval ainuke põhjalikum allikas muistse usundi uurimiseks.

1. Haiguste ravi

Teadaolevatest ohvrikividest on umbes 70 olnud kasutusel haiguste ravimisel. Suurem osa ravimiskividest paikneb Lääne- ja Saaremaal. Rohkesti on neid ka Pärnumaa läänepoolses osas ja Harjumaal, suhteliselt vähem Virumaal ja Järvamaal. Arstimiskivid on haruldaseks nähtuseks Võru-, Viljandi- ja Tartumaal (vt raviotstarbeliste kivide levikukaarti).

Raviotstarbelised kivid

Haiguste ravis kasutati enamasti **maagilist ülekannet**. Haiget kohta hõõruti mingi esemega (näiteks raha, sool, süsi vms), mis seejärel jäeti kivile. Usuti, et ka haigus nõndaviisi koos esemega kivile üle kandub. Uskumust, et haigus koos esemega kivile jääb, illustreerib ka see, et ülekandevahendeid ei tohtinud kivilt võtta, muidu tulevat see haigus võtja külge. Kui esemeid on siiski sealt võetud, siis on hoidutud nende puudutamisest, sest just ülekandeohvri puudutamine usuti põhjustavat haigust.

Rohkesti kasutati kivi lohku kogunenud vihmavett. Vett kasutati välispidiselt, sellega pesti haiget kohta. Vee kasutamise eest anti kivile tasuks ohvrit, näiteks raha vms.

Jaani kihelkonnas, Tagavere külas kooli aidas on keskmine ümmargune kivi. Selles kivis on ümmargune auk. Kellel nägu vinnisi täis oli või muidu haige, see pidanud ennast seal selle augu vihmavees pesema. Enne pidanud aga ühe raha sinna auku viskama. Kes see uut raha raatsis visata, ikka visatud vana raha. Peale pesemist saand nägu varsti terveks (RKM II 4, 22 (5) < Kuressaare l < Karja khk - V. Kivi < Vilhelmiine Lember, 42 a (1946)).

Kui kivi lohus ei olnud vett, võis seda ka kaasa tuua ja lohku valada. Kivi muutis vee ravimiks. Veega võidi ka kodus haiget kohta eelnevalt hõõruda. Seejärel pandi kasutatud vesi pudelisse, viidi kivi juurde ja visati pudel vastu kivi puruks või jäeti niisama sinna maha. Siinkohal on tegemist omapärase maagilise ülekande liigiga. Kivile kogunenud vee joomisest on vaid kaks teadet (ERA II 219, 293 (18) < Kadrina khk, Undla v, Valgma k - A. Rumberg < Leenu Stern, 64 a (1939); ERA II 231, 161/2 (9) < Mustjala khk ja v, Abula k (1939)).

Mõnedel juhtudel aidanud ka **haige koha asetamine vastu kivi**. Seda võib nimetada haiguse otseseks ülekandmiseks. Esineb ka muid ravimaagilisi võtteid. Jõhvi kihelkonnas Tarakuse küla lähedal viidud ohvrikivile emapiima, kui laps oli haige. Usuti, et laps paraneb selle tulemusena. Tuntud võte oli ka **vihtlemine kivil**, mille kohta on mitmeid teateid. Näiteks:

Malla vallas Iila külas asub Iiemäe talu maal suur kivi Ellukivi. Sinna viidi noorekuu öösi lapsed, kes kängu olid jäänud ja kellel ei aidanud harjaste võtmine ega leilis aurutamine, seal pidi lapse kõhuli kivile panema ja kadakase vihaga vihtlema. Siis hakand laps kasvama. (ERA II 216, 200/1 (2) < Viru-Nigula khk, Malla v, Villavere k < Iila k - V. Talu < August Talu, 56 a (1939)).

Esines ka erilaadset ravimaagilist käitumist. Saaremaal, Kihelkonna Läägi küla «Kalevi jälgedega kivil» käinud naised oma «kuuseid riideid» pesemas. See pidi parandama mitmest haigusest. (RKM II 73, 142/3 (12) < Kihelkonna khk, Läägi k - E. Veskisaar < Marie Tökman, 83 a (1958)).

Kividel raviti peamiselt **nahahaigusi**: «maa-aluseid», sügelisi, paiseid, kärnu jms. Kividest, mille puhul on teada sellel ravitud haiguse liik, on 97% seotud just nahahaiguste raviga. Arstida võidi ka muid hädasid. Osa kivisid usuti kindlasti tervendavat kõikidest haigustest. Torkab silma, et Lääne-Eestis on eriti rohkesti kive, mida kasutati nahahaiguste raviks. Muu Eesti vähesed arstikivid on tavaliselt raviomaduste mõttes universaalsed.

2. Ohvrid haldjatele ja jumalatele

Lõuna- ja Põhja-Eestis on suur osa kividest kohaks, kus ohverdatakse mingile olevusele. Tihti on selleks olevuseks mõni koduhaldjas. Sellised kivid asetsesid tavaliselt elamute juures ja nendel käidi ohverdama kas mingi kindla ajavahemiku järel või ohverdati kõigest «uudsest». See komme põimub pärimusega tõnnivakka ohverdamisest. Ehkki ohvrikombed olid umbes samalaadsed, polnud tõnnivakk enamasti kivi.

Ohvrianni saajatena nimetati näiteks «jumalaid» või «vaimu». Kunagisele ohvri saajale viitab ka ohvrikivide seas levinud nimi «Ukukivi» ja «Toorakivi» («Toorakivi» Tarvastu vallas Mõnnaste külas Palu talude vahel: ERA II 237, 189/91 (3) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Mustla k - E. Sulg < Ann Eller, 72 a (1939)), mis võib viidata Taarale ohverdamisele.

3. Vihmakivid

Vähemalt kolme kivi on kasutatud ilmastiku muutmiseks. Kõik kolm teadet pärinevad Saaremaalt Kärla kihelkonnast.

Paadla Kogula küla väljal olevat olnud vihmakivi, kus kohalik rahvas palunud põua ajal vihma ja ohverdanud rahasid (Vaas 1922).

Teine kivi, mida olevat kasutatud vihma saamiseks, oli Kaarmise külas. Kivi olevat olnud 174 cm pikk, u 65 cm lai ja 22 cm paks. Kui sooviti vihma, tõsteti kivi püsti. Kui aga taheti kuiva, seati kivi pikali maha (E 53426 < Kärla - I. Manninen (1923)). Selline komme on ainulaadne Eestis. Muid teateid **kivide liigutamisest** maagilise toiminguna ei ole.

Kolmas selline kivi oli olnud Ulje küla Pühajõe talu karjamaal. Seal olevat vanasti põua ajal vihma saamiseks veetud oinast ümber kivi. Vedama pidanud kindlas suunas, teistpidi vedamisel olnud tulemus vastupidine (Vello Lõugase poolt 26.06.1975 Ulje küla elanikult Linda Keskkülalt kuulnud informatsioon).

4. Ohvrikivid ja armastusmaagia

Vähemalt kaks ohvrikivi on olnud seotud ka armastusmaagiaga. Üheks selliseks oli «Poola kuninga ristikivi» Lääne-Nigulas:

Rootsihumba saunanaine jutustab, et neljapäeva õhtuti vihelnud tüdrukud, kel pole veel kosilasi käinud, kaksiti kivil istudes omi suguosi kadakast vihaga. Usutud, et sarnane vihtlemine neiu poisile armsaks võib teha. Viht, millega viheldud, jäetud kivi juure maha ühes hõberahaga. Paljud tüdrukud olla niviisi tanu alla saanud. Sarnaseid vihtlemisi toimetati veel umbes 30 a. tagasi (Veitmann 1932).

Ka Meeksi Jaanikivi kohta leidub teade: «... noored neiukesed on agarasti kivil istumisega ametis, et siis varsti mehele saab» (*Võru Teataja* 1930).

«Poola kuninga ristikivi» on ainuke kivi, mis oli vaid armastusmaagilise kasutamise poolest kuulus. Meeksi Jaanikivi oli tuntud universaalse ravikivina.

Viiteid armastusmaagiale esineb ka seoses muude kividega. Sellisteks on näiteks teated kivil alasti vihtlemisest, kivil vihtlevatest nõiamooridest, kivi ümber tantsivatest naistest jms.

R. Viidalepp seostab neid paari ülalmainitud näidet Kesk- ja Lääne-Euroopas levinud sigivusmaagia ja seksuaalkultusega seotud kividega. Näiteks Prantsusmaal olevat tüdrukud kividelt palja istmikuga alla liuelnud, et samal aastal mehele saada, ja noorikud teinud nõnda selleks, et lapsi saada. Ka Eestis on teada paar **liukivi**, mida oleks mõeldav siduda armastusmaagiliste kivide ja ülalmainitud kombega.

5. Reliktuskumused

Mõnede kivide puhul on kivi algne ohvrikiviroll ununenud rahva mälust, kuid säilinud huvitavaid uskumusi ja kombeid, mis viitavad kunagisele ohverdamisele.

Võru maakonnas Meeksi vallas on Nulga küla. Selle küla aia nurgas on üks suur kivi. Sinna panivad need, kes sealt mööda käisivad, kas leivast, kalast või lihast ja n. ed. midagi kivi kõrva või enamiste kivi peale. Kui midagi anda ei olnud, siis pandi hobune kammitsasse ja käidi kammitsas hobusega kivist mööda. Sai tükk maad mööda mindud, siis võeti hobune jälle kammitsast lahti. (EKmS, Veske, M. 28v 9, 46 (3) < Võ - Mihkel Veske).

Ohvri kivi, Vana Väändras, Piista Vahelt talu heinamaa sees. Seal Pernu jõe kaldal on üks kaunis suur kivi, mida kuri kivi kutsutakse. See olla vana ohvri kivi, kuhu peale raha on pidanud viskama. Kui keegi sealt mööda minnes mitte sinna raha ohvriks ei ole visanud, siis tulnud kohe haigused kallale. (Jung 1898: 77).

Samalaadseid teateid leidub veel mitmeid. Selliste kommete puhul oli ohver muutunud sümbolseks, mistõttu kõlbas igasugune praht. Tähtis oli eelkõige andmise fakt.

6. Kivi roll

Ohvrikivid jagunevad otstarbalt kaheks. Osa ohvrikive on **ise omanud imettegevaid omadusi**, nagu haiguste raviks kasutatud kivid. Sellisel puhul on ohvri saajaks olnud kivi ise. Ohver anti näiteks tasuks tervendava mõju eest, kivile kogunenud vee kasutamise eest vms. Siia hulka kuuluvad ka kivid, millest mööda minnes tuli kivile midagi anda. Saajaks võisid olla haldjad või «jumalad».

Teine osa kivisid oli vaid **kohaks, kuhu ohvrid asetati**, et keegi müstiline olend võiks neid sealt kätte saada. Lõuna-Eestis ja vähesemal määral Põhja-Eestis oli kive, kus ohverdaja oli kiviga «lepingulises suhtes». Tavaliselt ohverdas seal peremees või perenaine midagi «kõigest uudsest» või mingi kindla ajavahemiku jooksul. Tihti ohverdati mingile haldjale, «jumalale» või «vaimule», kes oli kuidagi kiviga seotud. Sageli on selgi puhul olnud ohvri saajaks kivi. See arusaam näib siiski olevat uuem, kuna mitmete selliste kivide puhul teati veel nimetada haldjas või mõni muu olend, kellele ohverdati. Näibki nii, et sageli oli algselt ohvrite asetamise kohaks olnud kivi omandanud ka ise üleloomuliku võimu.

Seega komme, et kivi peale viiakse ohvreid mingi **olendi jaoks**, on vanem, kui **kivi enda** pühaks pidamine. Ajapikku on uskumus kiviga seotud olendist vajunud unustusehõlma ja kivi ise on tõusnud uskumustes ja rituaalis primaarseks.

Tõenäoliselt esindavadki raidkivid hilist kihistust eesti rahvausundis. Vanad ohvrikiviga seotud uskumused ununesid rahva mälust, algselt vaid ohvrikoha funktsioone teeninud kivi tõusis ise kultuse objektiks. Arheoloog Toomas Tamla arvates olevat samalaadne areng toimunud ka ohvriallikate puhul, kus hilisemad, praktilise rahvameditsiiniga seotud kihistused on varjutanud vanemaid kujutelmi ja tavasid (Tamla 1985: 142).

Ohvrikohana kasutatud kivid olid levinud peamiselt Lõuna- ja Põhja-Eestis. Kivid ise olid ohvri saajaks peamiselt Lääne-Eestis.

7. Ohverdamine

Ohverdamise põhjused jagunevad mitmesse rühma.

Laialdaselt on levinud komme asetada ohvrikivile **esimene osa** kõigest uuest. Sellise ohvriga taotleti õnne ja edu igapäevases elus. Esimese osa ohverdamine seostub tihe- dalt materiaalsete saaduste tootmisega ja liitub eelkõige vilja- ja karjaõnnega ning viljakusega. Tegemist oli omalaadse loodusjõududele suunatud maksu või kümnisega, mis pidi tagama igapäevase õnne.

Ilmselt üheks vanimaks tavaks on **ohverdamine surnutele**. Sellest on ohvrikivide puhul küll väga vähe andmeid. Sellele viitab aga ka mitmete ohvrikivide paiknemine kalmel või selle läheduses, samuti ohvrikividele toidu viimine hingedeajal, millest on mõned teated.

Vähem esineb mitmesuguseid **muid** ohverdamispõhjusti. Nendeks olid näiteks **sõjaõnne** kindlustamine või **armastusmaagia**.

Nagu eespool viidatud, ei olnud **haiguste ravimisel** enamjaolt tegemist päris ohvriga, vaid kivile viidud esemed olid **haiguse ülekandmise vahendid**. Harvematel juhtudel on haiguste ravimisel viidud ohvreid kivile **vastutasuks** või **maksuks** tervendava jõu eest.

Ohver jäeti tavaliselt kivi peale või kõrvale. Nagu ka ohvrikivide mõõtmetest ja kujust järeldub, valiti ohvrikivideks just kivi peale ohverdamiseks hästi sobivad kivid. Kui kivil oli lohk, kasutati enamasti seda ohvri paigutamiseks. Ohverdamisviis sõltus sellest, kellele ohverdati ja milleks.

Eraldi käsitlemist väärib **tule osa** ohvrikivil sooritatud rituaalis. Mitmete kivide kohta on teateid, et seal on tuld tehtud või isegi ohvreid põletatud. Kõik sellised teated on aga liiga ebausaldatavad või puudulikud, et teha kaugemale ulatuvaid järeldusi. Võimalik on ka seos jaanitulega, millele viitab ka Viidalepp (Viidalepp 1940: 37). Vähemalt paari kivi puhul on kindlaid teateid kivil jaanitule tegemisest.

8. Ohvrite võtmine kivilt

Ohvrite võtmine kivilt usuti toovat õnnetust või surma. Üldiselt näib, et juhtudel, kus ohvri saajaks oli olevus, kellele ohverdamisest sõltus inimkollektiivi heaolu, olid ka ohvrite võtmise tagajärjed tõsisemad.

Jäära Pihlakase talu marjaaedas seisnud vanaste suure pihlapuu all suur lai ohvri kivi, kuhu peale tarvituse korral mitmesuguseid ohvri andisid viidud, millesse aga keegi inimene ei olla tohtinud puutuda. Umbes 60 aasta eest tagasi olla keegi noor, kena tüdruk salaja tüki liha sealt kivi pealt ära võtnud ja ära söönud. Varsti jäänud ta raskesti haigeks ja surnud kolmandamal päeval ära. (Jung 1898: 54).

Eespool kirjeldasin, et haiguse ravimisel kasutatud ülekandeohvri võtmine usuti toovat võtjale **selle haiguse, millest ohverdaja lahti saanud**. Kui ohvrikivilt siiski midagi võeti, hoiduti seda puudutamast, kuna just puudutamine tõi haiguse külge:

...Raha olla kogunudki kärnakivile kaunis hea hulk, mis võlunud karjapoissa niivõrd, et viimased carastanudki raha kivilt ära. Käega põle juletud raha puudutada, vaid tõstetud see puupulkade abil kotti. Kotist olla kallatud raha poe letile ja ostetud selle eest suitsu. Käega pole juletud sellepärast puudutada, kardetud et haigus hakkab külge. (Reili 1932: 14).

Ohvrikivilt pärit raha olevat ka tules põletatud enne kätte võtmist. Kuna kivil on ravitud peamiselt nakkavaid nahahaigusi, on selline käitumine olnud igati põhjendatud.

Erandjuhul, nimelt Meeksi Jaanikivi puhul, anti ülekandehvrid pärast kerjustele. Meeksi Jaanikivi ristiusuga seotud kombestik on aga Eestis erandlik.

9. Ohverdamata jätmine

Lõuna-, Ida- ja Põhja-Eestis esineb rohkesti ohvrikive, kus ohverdaja oli «lepingulises suhtes» kivi endaga või selle kiviga seotud olevustega ja pidi sinna seetõttu pidevalt ohverdama (vt peatükk «Ohvrid haldjatele ja jumalatele»). Ohverdamata jätmine tõi kaasa **õnnetuse** või **ebaloomuliku sündmuse**. Talu ohvrikivile olevat tihti uued peremehed või perenaised jätnud ohverdamata. Selle tagajärjedest on rohkesti rahva-traditsiooni:

Ohvrikivi olnud Palmse vallas Vatku külas Joosepi talu õues, kuhu peremees ja perenaene igast esimesest asjust ohvrid peale viinud. Kui pojanaene perenaeseks saanud, ei olla tema enam kivile ohvrid viinud, vaid seda tühjaks pidanud. Kui tema kolm tumma poega sündinud, siis arvanud külarahvas seda nuhtluseks, et ohvrid ei ole viidud. (Jung 1910: 154).

Mõningates teadetes on ka kivis elanud kättemaksuhimulised «vaimud» ära mainitud:

Tarvastus Kasaka talul on ka niisugune ahikotus olnud. Selle talu õues on üks suur kivi olnud, ning teisa veiksemaid kiva seal ümber. Olla need kivid säääl praegu endse koha pääl.

Selle talu perenaene on tihti pidanud kõiksugu söögimaterjali kivi pääle panema, kui mitte ei ole tarvilist osa annud, siis on vaimud kiusama hakanud. Kui kiski loom sinna kivisse olla puutunud, siis saanud see loom kohe vigaseks kas murdnud jalaluust katki ehk tulnud mõni muu häpartus. [- - -] Sellel talul olla need vaimud mitu peremeest ära suretanud... (E 39808/9 < Tarvastu. - J. Laarmann (1899)).

10. Ohvrikivi nõupidamiskohana

Mitmete ohvrikivide kohta on teateid, et neid on kasutatud ka nõupidamiskohana. Mõningaid teateid sellistest kividest on Lõuna- ja Kesk-Eestist. Ohvrikivide selline kasutamine lubab oletada nende kunagist tähtsust ka ühiskonna asjade otsustamises. Teisalt oli ka mingi kindla tähtpäevaga seotud ohverdamiskomme hea võimalus piisava kvoorumi kokku saamiseks.

11. Kristlikud uskumused

Paljud ohvrikividega seotud uskumused on segunenud ristiusuga. Kõige tihedamini on ristiusuga seotud Meeksi Jaanikivi, mida kasutati juba kristlikus jumalateenistustseremoonias (Näiteks: Eisen 1918: 90; E 49367 (1) < Vastseliina khk - R. Tamm (1915); ERA II 252, 426/9 (11) < Setu, Satserina v, Säpina k - Enn Sõrmus < Stepanida Ind, snd 1914 (1938/9)). Mitmed kivid on usutud olevat seotud mõne kristliku tege-lasega, näiteks Kristuse, Ristija Johannesega vms. Ka mõnikord kividega seotud Tõnni-kultus on olemuselt katoliiklik pühakukultus (Tõnn = Antonius).

12. Kivide kasutamise aeg

Üldiselt näib, et ohvrikivide juures on käidud **millal tahes**. Eriti pädeb see raviotstarbeliste kivide puhul. Mõningates teadetes on siiski rõhutatud teatud kalendripäeva, nagu **jaanipäev või -õhtu, hingedepäev, jõululaupäev** vms. Paaril korral on mainitud mõni nädalapäev, nagu **neljapäev, pühapäev** või mõni muu aeg, näiteks **noorekuu öö**. Mainitud päevi on eesti rahvausundis sageli ka muus kontekstis kasutatud maagiliste toimingute sooritamiseks.

Tihti mainitakse, et kivil käidi salaja. Hilisemal ajal on selle põhjuseks olnud kartus jääda teiste inimeste naeru alla.

13. Kivide kasutajad

Näib, et ohvrikive on võinud kasutada **kõik inimesed**. Hilisemal ajal kogutud teadetes öeldakse küll vahel, et kivil käivad **vanad naised**, mõnikord ka **karjased**. Nemad kasutasid kive kõige enam Lääne-Eestis ravimise otstarbel. Mujal Eestis tuntakse olenditega seotud kive, kuhu olevat ohverdanud tavaliselt **peremees** või **perenaine**.

14. Pühade kivide lõhkumine

Ohvrikivi hävitamine usuti kutsuvat esile **õnnetust** või mõnda **eriskummalist ilmingut**. Vastseliina Meeksi Jaanikivi kohta on kirja pandud variante hoiatusmuistendist, kus mõisnik laseb kivi lõhkuda, on aga sunnitud selle tagasi tooma:

Kui Vastseliina mõisnikul oli karjalautade ehitamine, ei teadnud ta, kust kive võtta. Sääl nägi ta tema maa-alal asuvat Meeksi Jaanikivi, mille ta lasi lõhkuda ja müüriks teha. Kui loomad lauta aeti, surid nad. See kordus mitu korda. Mõisnik oli mures, sääl seletas talle üks vana setu unes, et, kui ta tahab, et tal karjakasvatamises õnne oleks, siis kiskugu kõigeväiksemgi Jaanikivi kild müürist välja ja toimetagu vanasse kohta tagasi. Mõisnik tegigi nii ja loomadel ei olnud enam mingit häda.

Jaanikivi on selle loo tõestuseks veel praegugi purustatud kujul omas vanas kohas. (E 81732/3 < Petseri Ühisgümnaasium - Paul Holvandus (1932)).

Kivi lõhkumisel või äravedamisel usuti juhtuvat muudki eriskummalist:

Välla külas Polli vallas olnud Remsi-Matsil ohvrikivi. Ristiusu ajal veetud kivi Simmeli sohu, kus kivi mitu päeva karjunud. Kivivedaja härjad surnud paari päeva pärast. (ERA II 237, 471 (18) < Karksi khk, Polli v, vndk - Endel Kärner < Tiina Allik, 80 a (1939)).

Ohvrikive hävitati palju eelmise sajandi teisel poolel ja käesoleva sajandi alguses, mil kive kasutati ehitusmaterjalina. Eriti Lõuna-Eestis, kus looduslik ehituspaas on haruldane, sobisid ka ohvrikivid ehitusmaterjaliks. See võib olla ka üks põhjus, miks Lääne-Eestis ohvrikivide kontsentratsioon on suurem kui mujal - Lääne-Eestis leidub rohkesti paekivi ja seetõttu pole olnud suurt vajadust kasutada ohvrikive ehitusmaterjaliks.

Ohvrikive on purustatud ja kaevatud maa sisse ka põldude puhastamiseks. Laiemas ulatuses sai see alguse juba eelmisel sajandil, kuid kõige rohkem on endisi ohvrikive purustatud 1960. aastatel laialdaste maaparandustööde käigus.

Osa ohvrikividest on purustatud või teotatud ka usulistel põhjustel, ristiusu vaimulike algatusel. Jõhvi kihelkonnas Kalina küla hiies asetsenud Ukukivi olevat omal ajal kolme mehe poolt maha maetud, et hernhuutlased ei saaks kivi teotada (E 54869 - M. J. Eisen). Helmes Patküla vallas Mihkli talu põllul paiknenud ohvrikivi olevat kohalik pastor ja mõisahärra maa sisse kaevanud (E 55342 < Helme khk, Patküla, Miku (1924)).

15. Kivide ohvrikividenä kasutamise põhjused

Eesti suurest rändkivide hulgast on ohvrikividenä kasutatud vaid murdosa. Seepärast tekibki küsimus, miks just üht või teist kivi on hakatud pühaks pidama. Kindlasti ei ole sellele ühest vastust. Põhjus, kui seda üldse oli, on igal üksikjuhul erinev. Teatud üldistusi on siiski võimalik teha.

On põhjust oletada, et osa kividest on paiknenud kunagi hiies. Sellele viitab mõnel juhul otsene rahvatraditsioon. Mitmetel juhtudel on ohvrikivi ennast nimetatudki «Hiiekiviks», sageli leidub ohvrikivide lähedal hiiele viitavaid kohanimesisid (vt peatükk «Paiknemine maastikul»). Hiies paiknenud kivi on tõenäoliselt võidud kasutusele võtta ohvrite paigutamise kohana. Viimasele võimalusele viitab ka Viidalepp (Viidalepp 1940: 38).

Ka kalmistute või muude pühade paikade peal või juures paiknenud kivid võidi algselt võtta kasutusele kui surnutele toodud ohvrite paigutamise kohad.

Ka asjaolu, et kivi juures oli kunagi midagi iseäralikku juhtunud või sinna oli midagi peidetud, võis kutsuda esile üleloomulike võimete omistamist ka kivile.

Mõningad ohvrikivid on saanud võib-olla ka juhuslikult ohvrikiviks. Usuti, et kes kivile kord midagi annab, see on seejärel kiviga lepinguvahekorras ja peab kivile korduvalt ohverdama:

... Vanad inimesed keelavad sellepärast praegugi veel ja nimelt heina-ajal, mil ikka rohu peal rooga võetakse, leiba ehk muud söögipoolist töötades kivi peale panna ... (H II 23, 131/2 < Karksi (1889)).

Kivid, mis omasid mingit looduslikku eripära, võisid samuti köita inimeste tähelepanu. Selleks võisid olla kivi kuju, suurus, erinevad moodustised kivis jne. Ka inimtegevuse jäljed kivil võisid põhjustada kiviga seotud uskumuste ja kommete tekkimist. Ohverdatud on ka väikeselohulistele kultusekividele (vt peatükk «Väikeselohulised kultusekivid ohvrikividenä»). Ka piirikivid võisid olla kasutuses ohvrikividenä. Sel juhul on ohverdajate tähelepanu köitnud mitmesugused kirjad, numbrid, ristid ja muud märgid kivil:

Eesti- ja Liivimaa kubermangu piirikivil Kastnas käidi arstimas sellepärast, et sel kivil oli sisse raiutud rist. (ERA II 306, 213 (8) < Tõstamaa khk, Seliste v, Murruste k - Th. Saar < Karl Riidamets, 68 a (1943)).

Suurem osa ohvrikividest on aga täiesti tavalised rändkivid. Seetõttu on tõenäoline, et kivi välimusel oli siiski teisejärguline osa mitmesuguste praktiliste ja ka juhuslike põhjuste järel.

16. Ohvrikivide rahvapärased nimed

Kirjanduses kasutatakse peamiselt terminit **ohvrikivi**, sama nimetus esineb ka enamikus rahvasuust kogutud teadetes. See nimetus võis kunagi olla rahvapärane, aga seda on raske tõestada. R. Viidalepa arvates on tõenäoline, et see võis ka kirjandusest rahvakeelde levida (Viidalepp 1940: 6).

Ohvrikivi kunagisele võimalikule asukohale pühas hiies viitab nimetus **Hiiekivi**. Teada on vähemalt kuus sellenimelist ohvrikivi.

Suhteliselt levinud on ka nimetus **Ukukivi**. Seda esineb samuti vähemalt kuuel juhul. M. J. Eisen on olnud arvamusel, nagu oleks kõiki ohvrikive vanasti kutsutud ukukivideks (Eisen 1918: 76-77). Selle väite tõestamiseks puudub aga tõestusmaterjal. Oskar Loorits taas on avaldanud põhjendatud kahtlusi Uku kui eesti mütoloogilise olendi kohta ja on pidanud seda hoopis hiliseks soome laenuks (Loorits 1936: 256). Vaid ühel ohvrikivil esineb nimetus **Toorakivi**, mis võib viidata muistsele mütoloogilisele tegelasele Taarale.

Ohvrikive on nimetatud ka austust või kartust väljendavate nimedega, nagu **Pühakivi = püha kivi, Tondikivi, Kuradikivi ja Kurikivi**.

Ka nimetus **Nõiakivi** esineb mitmel juhul. Viidalepp seostab selle nimetuse raviots-
tarbeliste kividega (Viidalepp 1940: 7).

Raviotsstarbeliste kivide kohta kasutati tihti nende otstarbele viitavaid nimetusi. Nendest **Tohtrikivi** oli omandanud üldnime tähenduse. Maastikuliselt lokaliseeritavaid «Tohtrikivi» nimelisi kive esineb Harjumaal neli ning Saaremaal ja Läänemaal kummaski üks kivi. Mujal seda nimetust ei ole rahvasuus kasutatud. Samalaadse levikuga on ka nimetus **Arstikivi**. Lääne-Eestis kasutati ravimiskivide kohta ka selliseid mingi kivi konkreetsetele raviomadustele viitavaid nimetusi nagu **maa-aluste kivi** (variantidega), **sügeliskivi** ja **kärnakivi**.

Mitmetel ravikividel oli ka oma nimi, mis võis viidata selle kasutamistavadele nagu: «**Pesemise kivi**», «**Piimakivi**». Täiesti üldiseks terminiks ka ravikivide kohta oli «ohvrikivi».

Kahte Saaremaal Kärilas olnud **Vihmakivi** kasutatigi vihma esilekutsumiseks.

Kividel võis olla ka nimi, tekkinud kivi enda välimusest või muudest lähedal asetsevatest loodusobjektidest. Sellised on näiteks **Tõllakivi** (kivi olevat kujult nagu tõld), **Litrikivi**, **Hall kivi**, **Trepikivi**, **Kõvera kase kivi**, **Vahakivi**, **Pealuu kivi** jms.

Mitmete ohvrikivide individuaalseid nimetusi on rahvas põhjendanud muistendite ja uskumusjuttudega:

Naiskivi - keegi pühapäeval tööle sunnitud naine olevat seal kiviks muudetud.

Vaesekivi - nimi ühenduses vaeslapsega.

Neitsikivi - kivi olevat oma asukohale kukkunud hiigelneitsi põllest.

Orjakivi - ori istunud kivil ja nutnud, sellest tekkinud kivisse kaks lohku.

Annõkivi - sel kivil olevat kord püha Ann istunud ja lõunat söönud.

Eltse kivi - «Eltse kivi juures põledeti Kallega Elts ää, sellepärast et tä oli palja peega õue jooksnud ning sellega usku rikkunud.»

Jaantikivi - Püha Jaan (< Ristija Johannes) olevat end Piusa jões pesnud ja sealsamas jõe kaldal asetseval kivil end kuivatanud ja rõivastunud.

Poola kuninga ristikivi - kivi on varem aetsenud künkal, mida rahvas peab Poola kuninga hauaks.

Kalevipoja kivi - Kalevipoeg olevat selle visanud.

Samalaadseid seletusi võib rahvatraditsioonist leida hulgaliselt.

Teatud üksikute nimede algupära ei ole rahvas osanud selgitada või ei ole traditsioonikogujad osanud seda küsida. Niisuguste nimede algupära on ka muudmoodi raske selgitada. Sellisteks nimedeks on näiteks: **Rökandi** e **Rökatsi kivi**, **Uika kivi**, **Kadrinakivi**, **Kitokivi**, **Alakivi**, **Võnnukivi**, **Iivakivi** ja **Rebasekivi**.

Mitmel pool Viljandimaal on ohvrikivi nimetatud ka **Tõnnivaka kiviks**. Selline nimetus seostub lähedalt tõnnivakale ohverdamisega. Ka nimetus **Tõnisekivi** on olnud kasutusel.

Ohvrikivid naaberaladel

Ohvrikive esineb Eesti naaberaladel suhteliselt vähem.

Liivlastel on teada vaid üks ohvrikivi, mida viimati kasutati 18. sajandil (Loorits 1926: 32).

Ingerimaalt on teateid vähemalt ühest vadjalaste poolt kasutatud ohvrikivist, millega seotud kombestik on sarnane Eesti omaga. Pätnitsapäeval, reedel enne eeliapäeva, käisid vadjalased koos isurite ja venelastega suuri hulgi vene külas Iljeshis asuvalt ohvrikivilt ja ohvriallikalt abi otsimas. Suure ja võimsa ohvrikivi juurde oli alguses ehitatud kabel ning hiljem kirik. Kabelis ja kirikus peeti pätnitsapäeval jumalateenistust. Kivil oli inimese jalajälje kujuline lohk. Iljeshi kivi lohku kogunenud või sinna valatud veega pesti haigeid silmi või neid kehaliikmeid, mis valutasid (Ariste 1977: 148-149; E, StK 95. 302 (3)). Iljeshi ohvrikivi meenutab setude Meeksi Jaantikivi samalaadse ristiusuga seotuse poolest. Ühendavaks nii Setu- kui Ingerimaal on õigeusukirik, mis vanu paganlikke tõekspidamisi endasse sulatas.

Ka Soomes esineb ohvrikive suhteliselt vähem kui Eestis. Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluule arhiivis on teateid umbes mõnekümne ohvrikivi kohta. Soome ohvrikivid sarnanevad välimuse ja nendega liitunud kombestiku poolest Eesti ohvrikividega.

Kirjandus

- Amandus, A. 1939. *Andmeid esiajaloolisest ajast Viljandi kihelkonnas. Andmed kogutud 1935, tööna esitatud 1939*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Ariste, P. 1977. Vadjalaste puu- ja metsakultusest. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat*. XXX. Tallinn.
- Birken, A. 1930. *Vaivara 1930*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Eisen, M. J. 1918. *Esivanemate ohverdamised*. Tartu.
- Eisen, M. J. 1918/19. Pühad kivid. *Eesti Kirjandus*. XIII, lk 155-166.
- Indreko, R. 1923. *Saarde 1923*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis. Saarde
- Jung, J. 1898. *Muinasajateadus eestlaste maalt*. II. Kohalised muinasajakirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Tartu.
- Jung, J. 1910. *Muinasajateadus eestlaste maalt*. III. Jurjev.
- Koit, J. 1934. *Mihkli kihelkonna muinasteaduslik kirjeldus 1934*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Lavi, A. 1923/4. *Arheoloogilisi kohanimesid Suure-Jaani kihelkonna piirest*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Leinbok, F. 1922. *Karja kihelkonna muinasjäänused 1922*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Loorits, O. 1926. *Liivi rahva usund*. I. Tartu.
- Loorits, O. 1936. Uku. *Virittäjä*, lk 256.
- Püss, V. 1932. *Viru-Nigula 1932*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Reili, A. 1932. *Tõstamaa 1932*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Suik, A. 1923-1924. *Helme kihelkonna kirjeldus 1923 ja 1924*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Suurväli, E. 1932. *Lüganuse kihelkond 1932*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Tamla, T. 1985. *Kultuslikud allikad Eestis. Rahvasuust kirjapanekuni*. Tallinn.
- Tarvel, E. 1938. *Lahemaa ajalugu*. Tallinn.
- Vaas, T. 1922. *Kärla 1922*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Veitmann, A. 1932. *Lääne-Nigula kihelkonna antikvaarilis-topograafilise kirjeldus 1932*. Käsikiri AI arheoloogia sektori topograafilises arhiivis.
- Viidalepp, R. 1940. *Iseloomustavat Eesti ohvrikividest*. Tartu.
- Viidalepp, R. 1947. *Eesti ohvrikivid*. Tartu. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Võru Teataja 1930, nr 75.